

Alkohol'dan Ziffer'a (Alkolden Rakamlara) – Alman Dilinin Aynasında Avrupa'daki Arap Etkisi^{1*}

Dag Nikolaus HASSE**

Çeviri: Selahattin AKTİ***

Öz

Arap-İslam düşünce geleneğinin Avrupa üzerindeki etkileriyle ilgili Batıda sürdürülen tartışmalar ilim çevrelerince bilinmektedir. Sözü edilen düşünce geleneğinin Batı üzerindeki etkisi kimi çevrelerce reddedilirken, kimilerince kabul edilir. Ancak bu etkiyi olduğundan fazla abartanlar da mevcuttur. Dag Nikolaus Hasse, bu konuda birçok çalışmaya imza atmış ve özellikle Orta Çağ Avrupa'sında Arap-İslam düşünce geleneğinin Batı üzerindeki etkisini araştırmış bir bilim insanıdır. Onun, aşağıda tercümesini sunduğumuz makalesi, söz konusu etkiyi birçok örneklendirmeye Alman dili aynasında ele alan bir çalışmadır.

***Anahtar Kelimeler:** Arap dilinin etkisi, Arap-İslam Düşüncesi, İslam Felsefesi, Bilim Tarihi, Batı Düşünce Tarihi*

Von Alkohol bis Ziffer - Der arabische Einfluss in Europa im Spiegel der deutschen Sprache

Abstract

Die Debatten im Westen über den Einfluss der arabisch-islamischen Denktradition auf Europa sind den wissenschaftlichen Kreisen bekannt. Während einige Wissenschaftler den Einfluss der

¹ Bu sunum 'Her Yer Orta Çağ' ders serisinin bir parçası olarak 11 Kasım 2014 tarihinde Würzburg'ta gerçekleştirildi. TV kaydı 2 Mart 2015'te ARD Alpha tarafından 'Doğudan bir soluk' adı altında yayımlandı. Yazılı versiyonda ders stili korunmuştur.

* Çevirmenin Notu: Makalenin alındığı kaynak için bkz. Dag Nikolaus Hasse: "Von Alkohol bis Ziffer - Der arabische Einfluss in Europa im Spiegel der deutschen Sprache". In: Überall ist Mittelalter - Zur Aktualität einer vergangenen Epoche. Hrsg. Dorothea Klein. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2015. 151-172. Makaleyi tercüme etme talebime hızlı bir şekilde olumlu cevap veren Prof. Dr. Dag Nikolaus Hasse ve Prof. Dr. Johannes Königshausen'a teşekkürlerimi sunmak isterim. Metnin orijinalinde bulunmayan Öz/Abstract çevirmen tarafından eklenmiştir.

** Prof. Dr., Würzburg Üniversitesi Felsefe Enstitüsü, dag-nikolaus.hasse@uni-wuerzburg.de, Alman Orientalist ve Leibniz Ödüllü Felsefe Tarihçisi. Arabic Culture in Other Languages kategorisinde 2018 Şeyh Zayed Kitap Ödülü almıştır.

*** Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, selakti@comu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9214-185X, Translated Article/Çeviri Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 24.08.2020, Accepted/Kabul Tarihi: 10.09.2020, Published/Yayın Tarihi: 18.09.2020.

erwähnten Tradition des Denkens auf den Westen leugneten, akzeptierten andere diese. Es gibt jedoch auch diejenigen, die diesen Einfluss übertreiben. Dag Nikolaus Hasse ist ein Wissenschaftler, der zahlreiche Studien zu diesem Thema durchgeführt und den Einfluss der arabisch-islamischen Denktradition auf den Westen, insbesondere im mittelalterlichen Europa, untersucht hat. Sein Artikel, dessen Übersetzung wir unten präsentieren, ist eine Studie, die diesen Einfluss im Spiegel der deutschen Sprache anhand vieler Beispiele untersucht.

***Schlüsselwörter:** Der Einfluss der arabischen Sprache, Arabisch-islamisches Denken, Islamische Philosophie, Wissenschaftsgeschichte, Westliche Geistesgeschichte*

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1991 yılında, içinde İslam medeniyetinin Avrupa kültürüne katkısının ders kitaplarında daha fazla dikkate alınmasını da içeren kararların bulunduğu 6497 sayılı raporunu yayımladı.² 11 Eylül 2001 saldırısının tesiri hala devam ederken Parlamenterler Meclisi bu öneriyi 2002'de yineledi.³ Bu talebin anlaşılması kolay ve tartışmadan uzak olduğu düşünülüp geçilebilirdi. Ancak bu (talep), özellikle Fransa'daki aşırı sağcı aydınlar arasında açık bir direnişle karşılaştı ve karşılaşmakta. (Onlara göre) İslam medeniyetinin Avrupa'ya etkisiyle ilgili yaygın olan söylem çağın zihniyetinin bir getirisi. Bu kişilere göre söz konusu söylem, *siyasal yerindelik* (political correctness) düşüncesinden peydahlanan bir düşük ve modern İslam'a yaranma çabasıdır. Bu tür görüşler bilim adamları arasında da kendine yer bulabiliyor, buna örnek, Fransız tarihçi Sylvain Gouguenheim'dır.⁴ Gouguenheim'in en çarpıcı tezleri şu şekilde özetlenebilir: Birincisi, Araplar Yunan eserlerini tercüme ettiyse de Yunan bilimi İslam dünyasında her zaman yabancı bir cisim olarak kaldı. İkincisi, Arap dilinin yapısı şiir ve din için mükemmel olmakla beraber felsefe ve bilim için öyle değildir. Üçüncüsü, İslam dünyasının Orta Çağ Hristiyan dünyası üzerindeki etkisi önemsiz ve marjinaldir. Burada, bilimsel akıl ile şekillenen batı dünyasının aksine duygusallık ve dindarlık ile biçimlenmiş bir bölge şeklindeki Doğu'ya ait eski klişelerle karşılaşırız.

Avrupa'daki Arap etkisinin önemsiz olduğu iddiasına nasıl cevap verilmelidir? Ben cevabın kesin olarak sadece bilim tarafından verilebileceğine inanıyorum. Zira cevap keyfi olmadığı gibi politik görüş veya tutuma da bağlı

² On the contribution of the Islamic civilisation to European culture (Doc. 6497).

³ Cultural co-operation between Europe and the south Mediterranean countries (Doc. 9626).

⁴ SYLVAIN GOUGUENHEIM: Aristote au Mont Saint-Michel. Les racines grecques de l'Europe chretienne. Paris 2008.

değildir; bilakis cevap, tarihsel araştırmanın sonuçlarına bağlıdır. Bugün, Avrupa'da Arap etkisini küçümseyenlerin tezlerini ayrıntılı olarak tartışmayacağım. Ancak bu fikirler size yapacağım sunum için bir arka plan oluşturmaktadırlar. Ve ara ara sözü edilen tezlerin tarihsel savunulamazlığına dikkat çekeceğim.

'Arapçanın etkisi' konulu tartışma, politik tartışmaların yapıldığı bir alanda cereyan etmektedir. Gouguenheim ve benzerlerinin bu sunumda tartışılmayı gerektirecek önemli bir etkileri yoktur. Aşırılığın diğer tarafında ise Arap etkisini heyecan içerisinde abartan bazı meslektaşlar vardır: Rönesans döneminde perspektif geliştirme (Hans Belting'e göre) veya Orta Çağ'da Alman mistisizminin ortaya çıkışı (Kurt Flasch'a göre) üzerindeki etkisi gibi. Post modern ve post kolonyal olarak bilinen diğer meslektaşlar ise bir kültürün diğeri üzerindeki etkisi hakkında konuşmanın çok sorunlu olduğuna dikkat çekecektir. Eğer kişi, Avrupa üzerindeki 'Arap etkisinden' bahsediyorsa, o zaman (bunu istemiyor olsa bile), daha önce hiç var olmamış iki karşıt dünya inşa etme tehlikesine sürüklenmiş olmaz mı?: Biri oryantal ve diğeri oksidental –sanal bir coğrafya.⁵ Gerçeklik, gerek bugün ve gerek geçmişte çok daha karmaşık değil midir? Birbirini etkileyen kültürlerden bahsetmeyi tamamen bırakmak daha akıllıca olmaz mıydı? Bu endişeleri anlasam da hayır demek istiyorum. Dil, din veya diğer kültürel uygulamalarla birbirine bağlı olan insanlardan oluşan bir grup olarak 'kültür'ün ortaya koyduğu bir kavram, metodolojik olarak akıllıca kullanıldığı sürece tarihçi için yararlı bir terim olmaya devam eder. Kültürel etkilerin incelenmesi sadece geçmiş anlamamız için yararlı olmakla kalmaz, aynı zamanda önemlidir. Çünkü tarihinin en acil görevlerinden biri, hangi kişilerin ve grupların geçmişte hangi şeyleri yaptıklarını ve yapmadıklarını ayırt etmektir. İşimizi iyi yaparsak bu tür araştırmaların sonunda daha fazla tarihsel adalet ortaya çıkacaktır.

Arap etkisinin bireysel örneklerine yönelmeden önce terminolojimi kısaca açıklığa kavuşturmak zorundayım: Bu derste 'Arapça' kelimesi ile her zaman 'Arapça konuşan' kastedilir. Yani etnik köken kastedilmiyor; Arap halkına atıfta bulunulmuyor. Arap dili, zamanın birçok halkı – sadece Araplar değil, Türkler, Farisiler, Berberler veya İspanyollar – için de kültür ve bilim diliydi. Bu derste 'İslam

⁵ EDWARD W. SAID'in isabetli tanımında olduğu gibi: Orientalism. Western Conceptions of the Orient. With a New Afterword. London [u. a.] 1995, S. 54.

medeniyeti' ya da 'İslam dünyası' ifadesiyle, dar anlamda İslam dini değil, egemen din olarak İslam'ın şekillendirdiği medeniyet kastedilir. Çünkü bu medeniyette başta Arapça konuşan birçok Yahudi ve Hristiyan olmak üzere birçok dinin mensupları yaşıyordu.

I.

Uzun bir zaman boyunca üzerinde Arap etkisinin olduğu düşünülen, ancak son araştırmaların bazı şüpheleri kayda geçirdiği iki örnek ile dikkatli bir şekilde başlayalım: Hastane (Hospital) ve Nikolaus Kopernikus'un astronomisi. Öncelikle hastane: Güvenilir araştırmaların da kabul ettiği üzere hiç şüphe yok ki, Orta Çağ İslam dünyasının büyük hastaneleri günümüz modern kliniklerine, Würzburg Halk Hastanesi (Würzburger Bürgerspital) örneğinde olduğu gibi Hristiyan Batı hastanelerinden çok daha fazla benziyordu. Hristiyan hastaneleri yoksul ve hastalar için barınak, yiyecek ve giyecek sağlamakla beraber düzenli bir tıbbi bakım sunmuyordu. Buna karşın, Bağdat, Şam, Kahire gibi İslam dünyasının büyük hastanelerinde tabipler sürekli olarak hastanedeydi; hastalar günlük ziyaret ediliyor, tedavinin seyri üzerine yazılı protokoller tutuluyor ve yeni nesil doktorlar için teorik ve pratik dersler veriliyordu. Tıp mesleği için MS 1000'den itibaren bir eğitim belsegine/diplomaya ihtiyaç duyuluyordu. Birçok hastanede Hristiyan, Yahudi ve Müslüman tabipler bir arada çalışıyordu. 19. yüzyılın erken döneminde yapılan bir tablodan taslağını teşhis ettiğimiz, Orta Çağ'a ait Kahire'deki Mansûrî hastanesi örneğinde olduğu gibi Arap hastaneleri ağırlıklı olarak İslami vakıflar tarafından finanse ediliyor ve farklı branşları barındırıyordu: Erkek ve kadınlar için olduğu gibi ruhsal hastalıklar, göz hastalıkları, cerrahiye vb. için de bölümler bulunuyordu [Şekil 1].⁶

Haçlılar bu tarz Arap hastanelerini tanımış ve takdir etmişlerdi. Bir Hristiyan hastanesinde Arap etkisinin teyit edilmiş olduğu bir vaka vardır ki o da 11. yüzyılda Haçlı seferlerinden önce temeli atılmış Kudüs'teki Aziz Johannes Kardeşlik Hastanesidir (Hospital der Johanniter-Bruderschaft). 1182 yılına ait bir kararnameden, diğer şeylerin yanı sıra, "mesleki eğitim almış" dört tabibin

⁶ Şekil, PETER E. PORMANN/EMILIE SAVAGE-SMITH: *Medieval Islamic Medicine*. Edinburgh 2007, 99'dan alınmıştır. Orijinalinin bulunduğu kaynak PASCAL XAVIER COSTE: *Architecture arabe ou monuments du Kaire*. Paris 1839, plate XV.

(sapientes medici) Johanniter Hastanesinde görevli olduğunu öğreniyoruz.⁷ Ama bu düzenleme uzun zaman boyunca Hristiyan dünyasında tek örnek olarak kaldı. Hatta diğer Johanniter hastanelerinde bile, tabiplerin (hastanelerde) bulunması uygulamasının hayata geçirilemediği görülüyor. Batı'daki hastanelerin hayır kurumlarından tıbbi kurumlara geçişi ancak 15. yüzyılda gerçekleşebilmiştir. Son araştırmalar bu geçişi, yani modern hastanenin ortaya çıkışını, Arap etkisi ile değil, Avrupa şehirlerinin sosyal ve ekonomik gelişimi ve üniversitelerde tıp fakültelerinin açılmasıyla açıklamaktadır.⁸ Buna rağmen Doğu hastanelerinin yine de Batı klinikleri için bir model olarak hizmet etmiş olması mümkündür, ancak (böylesi bir iddia şu an için) kanıtlanabilir değildir. Yanlış anlaşılmamak için (belirtmem gerekir ki): Arap tıp ve eczacılığı, tabii ki, Batı tıbbi üzerinde büyük, hatta çok büyük bir etkiye sahipti. Bu konuya döneceğim. Ancak hastane özelinde denilebilir ki, Doğu ve Batı'da zaman içinde değişen gelişmeler olsa da, karşılıklı etki olmaksızın görünüşte bir paralellik vardı.

Paralel gelişmeler etki-araştırmalarının düşmanı ve daimî bir metodolojik zorluktur. Çok kısa değinmeyi istediğim Kopernik'in döngüsü (Kopernik Günmerkezliliği) meselesinde olduğu gibi. 1960'lardan bu yana, alanlarında gerçekten seçkin olan birçok bilim tarihçisi (Edward Kennedy, Noel Sverdlow⁹ vd.), Nikolaus Kopernikus'un matematiksel yeniliklerinin neredeyse tamamen Arap kaynaklarından geldiğine dair etkileyici kanıtlar topladılar - özellikle güneşi gezegen yörüngelerinin merkezine yerleştirme konusundaki önemli düşüncesinde değil ama, bireysel gezegen modellerinin matematiksel yeniliklerinde. Kopernik üzerindeki Arap etkisi o sırada yazılan birçok kaynak çalışmada araştırma sonucu olarak okunabilir, ancak muhtemelen bu etki söylenildiği şekilde değildi. Mayıs 2014'te Kopernik'in matematiksel yeniliklerini çok daha ince bir varsayım ile açıklayan bir makale (Viktor Blasjö tarafından) yayınlandı. Buna göre Kopernik, Arap gökbilimcilerin araştırma sonuçlarını bildiği için değil, onların eleştirel tavırlarını ve motivasyonlarını benimsediği için onlarla aynı sonuçlara ulaşmıştı: Fikir şuydu,

⁷ Johanniter üstadı Roger von Moulin'in bir kararnameğine göre; bakınız KAY PETER JANKRIFT: Krankheit und Heilkunde im Mittelalter. 2. Aufl. Darmstadt 2012, S. 52f.

⁸ DANIELLE JACQUART/FRANÇOISE MICHEAU: La médecine arabe et l'Occident médiéval. Paris 1990, S. 243-251.

⁹ ED WARD S. KENNEDY: Late Medieval Planetary Theory. In: Isis 57 (1966) 365-378; NOEL M. SWERDLOW: The Derivation and First Draft of Copernicus' Planetary Theory. In: Proceedings of the American Philosophical Society 97 (1973) 423-512.

Batlamyus'un eski astronomisinin büyük bir reforma ihtiyacı vardı, zira Batlamyus'un matematiksel astronomisi fizik bilimi açısından yorumlanabilir değildi. Kişi bu eleştirel tavrı takındığında, matematiksel yeniliklere açık hale gelir – argüman böyleydi.¹⁰ Arap gökbilimciler ve Kopernik muhtemelen birbirlerinden bağımsız olarak çok benzer sonuçlara ulaştılar. Buna rağmen, Arapların Kopernik'ten birkaç yüzyıl önce geliyor olmaları ve ona antik astronomiye karşı eleştirel tutumlarını miras bırakmaları elbette etkileyicidir – bu, Avrupa düşünce tarihi üzerinde çok önemli olan bir Arap etkisidir.

Kopernik'in özel durumu dışarıda bırakılırsa Arap gökbiliminin Batı üzerindeki etkisi muazzamdı. Gökyüzüne bakan kişinin üstündeki gök kubbenin en yüksek noktası olan 'Zenith'in, Arapçada 'başın üstündeki kavisli çizgi' manasına gelen '*samt al-ra*'s'tan gelmesi örneğinde olduğu gibi söz konusu etki bugün birçok astronomik terminolojide hala hissedilir.¹¹ Şekil 2, Würzburg'un enlemi için bugünün tarihi olan 11 Kasım 2014 saat 20:00'deki yıldızlı gökyüzünü göstermektedir. Üniversitenin ana binasının önündeki merdivenlerde durduğunuzda güneye bakın. Sağ tarafta batıda, kalenin üstünde, örneğin Kartal takımyıldızını (Aquila) oldukça parlak olan Altair yıldızıyla birlikte görebilirsiniz. Takımyıldızlarının isimlerinin Yunan kökenli olmasına karşın birçok yıldız ismi öyle değildir. Günümüzde özellikle yaygın olan yaklaşık 250 yıldız adının % 70'i Arapça kökenlidir.¹² Lyra takımyıldızının ana yıldızı olan Wega, kuzey yarımküredeki en parlak ikinci yıldızdır. Adı, düşen kartal manasına gelen Arapça *al-nasr al-wāqi*' teriminden ödünç alınıyor: *wāqi*', yani 'düşmek' *wega* şeklinde latinceleştiriliyor.¹³ Biraz daha güneye gidildiğinde, gece kuzey gökyüzümüzün en parlak altıncı yıldızı olan ana yıldız Altair ile birlikte Kartal takımyıldızı bulunur. Altair ismi uçan kartal manasında Arapça *al-nasr al-tā'ir*'den geliyor.¹⁴ Doğuda, Boğa takımyıldızında (Taurus), Arapça *al-dabarān*'dan gelen en parlak yedinci yıldız olan Aldebaran'ı

¹⁰ VIKTOR BLÄSJÖ: A Critique of the Arguments for Maragha Influence on Copernicus. In: Journal for the History of Astronomy 45 (2014) 183-195.

¹¹ PAUL KUNITZSCH: Mittelalterliche astronomisch-astrologische Glossare mit arabischen Fachausdrücken. München 1977, S. 42, Anm. 87.

¹² PAUL KUNITZSCH/TIM SMART: Dictionary of Modern Star Names: A Short Guide to 254 Star Names and Their Derivations. Cambridge, MA 2006, S. 11.

¹³ PAUL KUNITZSCH: Arabische Sternnamen in Europa. Wiesbaden 1959, S. 81,218; KUNITZSCH/SMART, Dictionary [Anm. 12], S. 43f.

¹⁴ MS 6. ila 8. yüzyıl arasında Araplar, iki takımyıldızı Lyra ve Kartal'ı, önce düşen ve uçan kartal olarak ayırt ettiler ve daha sonra iki ana yıldızı buna göre adlandırdılar. Bkz. KUNITZSCH/SMART, Dictionary [Anm. 12], S. 18.

görüyoruz. Bu Arapça ismin anlamı net bir şekilde açıklığa kavuşturulamıyor; muhtemelen kelime 'takip etmek' manasındaki *da-ba-ra* kökünden türetilmiştir ve 'takip eden' kastedilmektedir: (yani) komşu Hyades (öküz) yıldız kümesini takip eden yıldız.¹⁵ En doğuda, takımyıldızı Orion'da (avcı), kırmızımsı dev bir yıldız ortadan kaybolur, gece gökyüzündeki en parlak beşinci yıldız olan Betelgeuse yıldızı, Arapça *yad al-ğauzā*' dan gelir, 'al-jauzā'nın eli', Jauzā'adında bir kadın figürünün eli manasında.¹⁶

Wega, Altair ve Aldebaran, Avrupa'nın en eski yıldız isimleri arasında yer alır. İlk olarak 10. yüzyılda Arapçadan Latinceye yapılan çevirilerde, Orta Çağ'ın en önemli astronomik enstrümanı olan usturlap hakkındaki yazılarda ortaya çıkıyorlar. Usturlap, Araplar tarafından iyice rafine edilen ve Müslüman İspanya aracılığıyla Latin dünyasına tekrar aktarılan aslen bir Yunan icadıdır. Yıldız isimleri sadece astrolabi ile ilgili metinlerde değil, aynı zamanda bu enstrümanların kendi üzerinde de taşınır, tıpkı yaklaşık olarak 1230 yılına tarihlenen Greenwich'teki Ulusal Denizcilik Müzesi'nden bir Avrupa usturlap örneğinden de görülebileceği gibi (Şekil 3).¹⁷ Bunun gibi eski usturlaplarda 15 ila 20 yıldız ismi kazanmıştır (daha sonraki enstrümanlarda daha fazlası görülebilir),¹⁸ ve *rete* diye adlandırılan usturlabın hareketli ağı üzerinde diğerlerinin yanı sıra *wega*, *altair* ve *aldebaran* kolayca fark edilebilir. Usturlap, astrolojik olanlar da dahil olmak üzere birçok işlev ve amaca sahiptir; ama aynı zamanda Müslüman namaz vakitlerini ve Mekke'ye doğru olan namaz yönünü belirlemeye de hizmet eder.

II.

Arap etkisi araştırmalarını ihtimal dışı bırakan iki örnekle (Hastane ve Kopernik) dikkatli bir şekilde başladığım için, şimdi karşı tarafa geçmek zorundayım. Araştırmaların Arap etkisinin tam genişliğini ve derinliğini yavaş yavaş keşfettiği alanlar var. Orta Çağ'da Doğu ve Batı arasındaki entelektüel karşılaşmanın

¹⁵ KUNITZSCH, Sternnamen [Anm. 13], S. 109.

¹⁶ Ebd., S. 150-151; KUNITZSCH/SMART, Dictionary [Anm. 12], S. 45f.

¹⁷ Bu usturlabın detaylı anlatımı için bkz. KOENRAAD VAN CLEEMPOEL: Astrolabes at Greenwich. A Catalogue of the Astrolabes in the National Maritime Museum, Greenwich. Oxford, London 2005, S. 115-120, bes. S. 115; An astrolabe of Hispano-Moorish origin, made before 1230, known as the Caird Astrolabe." Arap Usturlablarının Avrupa'da benimsenmesinin erken dönem tarihi için bkz. ARNO BORST: Astrolab und Klosterreform an der Jahrtausendwende. Heidelberg 1989.

¹⁸ KUNITZSCH, Sternnamen [Anm. 13], S. 59f.

draması MS 900'lü yıllara ait iki kütüphanenin karşılaştırılmasıyla iyi bir şekilde gösterilebilir: Aziz Gallen Manastırı kütüphanesi ve Endülüs Kurtuba'daki Hilafet Kütüphanesi. Aziz Gallen Manastırı, erken Hristiyan Orta Çağ'ın en önemli kütüphanelerinden birine sahipti. 9. yüzyılda oluşturulan ve neyse ki korunmuş olan ana kütüphanenin (okul ve kilise kütüphanesi hariç) kataloğu toplam 426 başlık listeler. Arap Endülüs tarihçilerinin bildirdiğine göre, Müslüman Kurtuba'daki Hilafet Kütüphanesi 44 cilt halinde kataloglanan 400.000 başlık içeriyordu. Bugünün araştırmaları, 400.000'in abartılı, sembolik bir sayı olduğunu tahmin ediyor. Ancak 100.000 başlıktan oluşan kütüphaneler İslam dünyasında nadir değildir ve Kurtuba'daki birçok kütüphaneden biri olan özel Hilafet Kütüphanesi belli ki bu büyük kütüphanelerden biriydi.¹⁹ 426 ve 100.000 başlık arasındaki fark dehşet vericidir. Bu, Hristiyan Batı'nın o yüzyıllarda İslam dünyasından kültürel olarak çok daha az üretken olduğunu gösterir. Durumu iyileştirmek için 12. yüzyılda çok sayıda Arapça eseri Latinceye çeviren Arapça-Latince mütercimleri, bir *penuria latinorum* "Latince kitaplarının yoksulluğu" durumundan söz ediyorlardı.²⁰

12. yüzyılın en büyük ve en verimli çevirmeni Toledo katedrali kanonu İtalyan Gerhard von Cremona idi. Gerhard'ın MS 1187'deki ölümünden sonra meslektaşları ve öğrencileri (socii) onun kısa bir biyografisi ile eserlerinin yer aldığı bir fihrist çıkarmışlardı. Bu fihristte şöyle bir cümle geçer: *Toletum perrexit, ubi librorum cuiuslibet facultatis habundantiam in arabico cernens et latinorum penuria de ipsa quam noverat miserans amore transferendi linguam edidicit arabicam.* ("Her bilgi alanında Arapça kitapların zenginliğini fark ettiği Toledo'ya geldi ve bu alanlardaki Latin kitaplarının yoksulluğu onu dehşete düşürdü, tercümeyle olan sevgisinden dolayı Arapça dilini öğrendi."²¹) Gerhard von Cremona bu Latin yoksulluğunu gidermeye çalıştı. Sadece ondan en az yetmiş çeviri geliyor ki, bunların arasında İbn Sînâ'nın beş ciltli *el-Kānûn fi't-ṭıbbı* ve Batlamyus'un ana astronomik eseri *Almagest* vardır.

¹⁹ Aziz Gallen ve Kurtuba arasında kıyas yapma fikrini ROBERT HILLENBRAND'tan aldım: 'The Ornament of the World'. *Medieval Córdoba as a Cultural Centre*. In: *The Legacy of Muslim Spain*. Hg. von SALMA KHADRA JAYYUSI. Leiden [u. a.] 1992, S. 112-135, burada S. 120. Ayrıca bkz. EP 'maktaba' kelimesi altında ve LexMA 'Bibliothek' kelimesi altında.

²⁰ DAG NIKOLAUS HASSE: *The Social Conditions of the Arabic-(Hebrew-) Latin Translation Movements in Medieval Spain and in the Renaissance*. In: *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. Hg. von ANDREAS SPEER und LYDIA WEGENER. Berlin 2006 (*Miscellanea Mediaevalia* 33), S. 68-86 ve 806, burada S. 79f.

²¹ CHARLES BURNETT: *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century*. In: *Science in Context* 14 (2001) 249-288, burada S. 275f.

Doğu ve Batı'daki kültürel aktivitenin bu kadar farklı olmasının birçok nedeni vardır, bunlardan biri de materyaldir: İslam dünyası, 7. yüzyılın sonlarında Çin kültüründen kâğıt üretimini devraldığına, Batı'da çok daha pahalı parşömene, yani hayvan derisine yazı yazılıyordu. Araplar kâğıt üretim teknolojisini daha da geliştirmiş ve daha sonra Hristiyan Avrupa'ya aktarmışlardı. Arap kâğıdını başlangıçta ithal eden Hristiyan ülkeleri 13. yüzyıldan itibaren kendi kâğıt üretimini geliştirdi. 1390'da Nürnberg'de ilk Alman kâğıt fabrikası kuruldu. Bugün kâğıt dünyasında Arapçanın etkisini, baskı dilinde teknik bir terim olan 'das Ries' ifadesinde hala hissediyoruz. Bir 'Ries' belirli miktarda paketlenmiş kâğıt yaprağı anlamına gelir. Bir Ries A4 kâğıdının 80 gram olması günümüzde en yaygın kullanılan standarttır. Bir Ries 500 yaprak kâğıda karşılık gelir. Tüm mağazalarda satılan A4 kâğıdı bu şekilde ambalajlanır. Özel ve ticari kopyalama ve baskı ekipmanlarındaki kâğıt bölmeleri her zaman tam olarak bir Ries Din A4 kâğıdı ölçüsündedir. 'Ries'* sözcüğü Arapça 'demet', 'balya', 'topak' manasına gelen *rizma*'dan ödünç alınmıştır. Kelime, İtalyanca *risma* ve Sicilya dilindeki *risima* üzerinden ilk kâğıt fabrikasının kurulmasıyla eş zamanlı olarak 14. yüzyılda Almancaya geçmiştir. 1384 yılına ait erken dönem bir belgede kelime, *5 guld umb ein grase rizz papiers*, şeklinde yer almıştır.²²

Kâğıt Arap kültürünün bir icadı değildir. Ancak kâğıt üretimini, bu önemli kültürel eseri Avrupa Araplardan öğrendi. Ve böylece Hristiyan Avrupa, Arap ve Çin kültürlerine kıyasla düşük olan okuryazarlık oranlarını yavaş yavaş telafi edebildi. Bu bağlamda Avrupa - anakroniktik olarak ifade etmek gerekirse - (Latin Orta Çağ dönemiyle iştigal eden birisi olarak böyle bir kelimeyi kullanmak bana acı verse de) gelişmekte olan, ancak büyük bir dinamizm ve entelektüel merakı olan bir bölgeydi. O zamanlar Hristiyan dünyasının entelektüel merkezi olan Paris Üniversitesi 1255 yılında, Aristoteles'in tüm yazılarını Arap İbn Rüşd'ün şerhleriyle birlikte sanat fakültesinin zorunlu müfredatına dâhil etti. Benzer bir gelişme daha sonra tıp fakültelerinde de gerçekleşti: Yunanlı Hipokrat ve Galen ile birlikte zorunlu müfredatta Arap yazar İbn Sînâ, Mâseveyh ve Râzî vardı. Batı uygarlığı birçok

* Almancada 'Ries' kelimesinin 'Riz' şeklinde okunduğu dikkate alındığında yazarın kastettiği benzerlik daha iyi anlaşılır. (Çevirmen)

²² Alıntı yapılan kaynak ANDREAS UNGER: Von Algebra bis Zucker: Arabische Wörter im Deutschen. Stuttgart 2006, S. 233. Ayrıca karşılaştırma için REINHARD KIESLER: Kleines vergleichendes Wörterbuch im Iberoromanischen und Italienischen. Tübingen 1994, S. 280.

açından Hristiyanlık tarafından şekillendirilirken Orta Çağ üniversitelerinde entelektüel seçkinler olan öğrencilerin eğitiminin neredeyse tamamen putperest otoriteler, yani Yunanlılar ve Araplar tarafından belirleniyor olması gerçeği, (benim gibi) bir Orta Çağ araştırmacısı için bile şaşırtıcı olmaya devam ediyor. Hristiyan olan yazarları (birkaç istisna dışında) sadece teoloji fakültesinde eğitimine devam edenler okurdu. Bu entelektüel açıdan herkese açık olma (kucak açma) durumunun kendini öncü ilan etmiş bugünün Hristiyan Avrupa'sında da gerçekleşmesini dilerim.

Arap etkisinin tam kapsamını anlamaya daha yeni başladığımızı söylediğimde neyi kast ediyorum? Orta Çağ'da, özellikle 13. yüzyılda, İspanya ve Güney İtalya'daki büyük çeviri hareketlerinden sadece birkaç on yıl sonra Arap etkisinin ne kadar büyük olduğu uzun zamandır biliniyor ve oldukça iyi araştırılıyor (hala birçok cevapsız soru olsa da). Bununla birlikte, bu çevirilerin büyük bir kısmının benimsenmesinin ve etkisinin zirveye ulaşmasının çok daha sonraki yıllarda, 16. yüzyılda, Rönesans ve Reform'un son zamanlarında olduğu çok daha az bilinir ve sadece son zamanlarda araştırılmıştır. Bu durum, bana göre çok anlamlı olan, MS 1700'e kadar Arap yazarların Latince baskılarına toplu bir bakışta²³ kendini gösterir:

Abenguefit (Ibn Wāfid, Tabip):	23
al-Abhari (Filozof):	1
Albategnius (al-Battānī, Astronom):	2
Albohali (al-Ḥayyāt, Astrolog):	4
Albubater (Ibn al-Ḥaṣīb, Astrolog):	3
Albucasis (az-Zahrāwī, Tabip):	32
Albumasar (Abū Ma'şar, Astrolog):	8
Alcabitius (al-Qabişī, Astrolog):	13
Alfarabi (al-Fārābī, Filozof):	4
Alfraganus (al-Fargānī, Astronom):	5

²³ DAG NIKOLAUS HASSE: Arabic Sciences and Philosophy in the Renaissance (Baskı aşamasında).

Algazel (al-Ġazālī, İlahiyatçı):	1
Alhazen (İbn al-Hayṭam, Doęa bilimci):	2
Alkindi (al-Kindī, Filozof, Doęa bilimci):	20
Alpetragius (al-Biṭrūġī, Astronom):	1
Avenzoar (İbn Zuhr, Tabip):	16
Averroes (İbn Ruṣd, Filozof, Tabip):	123
Avicenna (İbn Sīnā, Filozof, Tabip):	78
Azarchel (az-Zarqālī, Astronom):	2
Costa ben Luca (Quṣṭā ibn Lūqā, Filozof, Tabip):	28
Ebembitar (İbn al-Bayṭār, Botanikçi):	2
Geber filius Afflah (Ġābir ibn Aflaḥ, Astronom):	1
Pseudo-Geber (“Ġābir ibn Ḥayyān”, Simyacı):	22
Haly filius Abbas (al-Maġūsī, Tabip):	5
Haly filius Abenragel (İbn abī r-Riġāl, Astrolog):	8
Haly Rodoan (İbn Riḍwān, Tabip):	13
Pseudo-Haly (Aḥmad ibn Yūsuf, Astrolog):	3
İbn Buṭlān (Tabip):	2
İbn Ġazla (Tabip):	1
İbn al-Ġazzār (Tabip):	8
İbn Mu’ād (Abhomad) (Astronom):	5
Pseudo-İbn Sīrīn (Rüya tabircisi):	2
İbn Ṭufayl (Filozof):	1
Jesus Haly (İbn Īsā, Göz hekimi):	3
Iohannitius (Ḥunayn ibn İṣḥāq, Tabip):	21

Isaac Israeli (Ishāq al-Isrā'īlī, Tabip):	5
Ishāq ibn Imrān (Tabip):	1
al-Isrā'īlī (Ps.-Almansor, Astrolog):	8
Maimonides (Mose ben Maymon, Filozof, Tabip):	18
Messahalal (Māšā'allāh, Astrolog):	11
Mesue (Ibn Māsawayh, Tabip), Ps.-Mesue (Tabip):	76
Omar Tiberiadis (ʿUmar aṭ-Ṭabarī, Astrolog):	7
Rhazes (Ibn Zakariyā' ar-Rāzī, Tabip):	68
Serapion (Ibn Sarābiyūn, Tabip):	9
Thebit ben Corat (Thābit ibn Qurra, Matematikçi, Astronom):	4
Zahel (Sahl ibn Bišr, Astrolog):	8

Bu tablo, Arap yazarların kitap baskısının icat edildiği 15. yüzyılın ortalarından 1700'lere kadar olan Latince baskılarının sayısını listeler. Birçok Orta Çağ yazarının –bugün ünlü olanların bile– erken modern dönemde neredeyse hiç basılmadığı düşünüldüğünde bu rakamların anlamı daha da netleşir. Örneğin Peter Abaelard sadece bir, Roger Bacon ise iki baskıda ulaşılabilir oldu. Bu çerçevede Arap yazarların baskı sıklığı, özellikle filozof ve tabip olan İbn Rüşd (123 baskı) ve İbn Sînâ'nın (78) yanı sıra tabip olan İbn Mâseveyh (76) ve Râzî (68 baskı) için çok etkileyicidir. Bu baskıların çoğu birkaç ayrı ciltten oluşuyordu. Tabip ve filozofların yanı sıra özellikle astrologların eserleri basılıyordu, örneğin Alcabitius ve Haly filius Abenragel. Kitap basmak bugün olduğu gibi ticari bir konuydu. Matbaanın icadından yaklaşık elli yıl sonra kitap fiyatları her yerde düşmeye başladı. Satış yapmayan yazarların yeniden basılma şansı çok azdı. Bu tablo, bu nedenle, en sık basılan Arap yazarlarının, erken modern dönemin entelektüel kültürünün merkezi bir parçası olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Rönesans ve Reform döneminde akademik eğitimi olan herkes şu isimleri biliyordu: Averroes, Avicenna, Mesue ve Rhazes. Kitapları tüm kütüphanelerde idi. Sylvain Gouguenheim gibi Arap etkisinin inkârcıları ya da bu etkiyi küçümseyen Remi Brague gibi meslektaşlar bu

rakamlardan kaçamazlar. Onlar bile artık, Batı'daki kitap raflarından Arap yazarları boşaltamıyorlar.

“Akademik eğitimi olan insanlar” ifadesini bilerek kullandım, çünkü büyük Arap etkisinin temeli, Arap yazarların özellikle felsefe, tıp ve astroloji alanlarında üniversite kültürüne demir atmasıyla olmuştu. Bunu size tıbbi bir alanda daha ayrıntılı olarak tanıtmak istiyorum: ilaç bilimi (*materia medica* olarak da bilinir). Araplar modern eczacılığın gerçek mucitleriydi. Dilimizdeki birçok Arap kökenli kelime hala buna tanıklık etmektedir:

‘Alkohol’ < Arapça *kuhl* (Göz pudrası); ‘Berberitze’ < Arapça *barbāris*, (Diken üzümü, Adi kadıntuzluğu); ‘Elixir’ < Arapça *al-iksīr* (‘yara tedavi pudrası’, ayrıca Simyada ‘metali altına çeviren araç’); ‘Jasmin’ < Arapça *yāsamin*; ‘Kampfer’ < Arapça *kāfūr* (Kâfur ağacının reçinesi); ‘Kandis’ < Arapça *qand* (akide şekeri); ‘Kubebe’ < Arapça *kubāba* (kebabıye biberi); ‘Safran’ < Arapça *za’farān*; ‘Sandelholz’ < Arapça *sandal*; ‘Sennesbaum’, ‘Sennesblätter’ < Arapça *sanā* (Cassia cinsi çalılar-Sinameki); ‘Sirup’ < Arapça *šarāb* (İçecek, İlaç şurubu); ‘Zucker’ < Arapça *sukkar*.²⁴

Arapçadan alınan iki kelimeyi daha ayrıntılı ele almak istiyorum: Alkol (alkol) ve Sirup (şurup). Alkol İslam dininde ahlaken katı bir tavırla karşılanırken, Arapça *el* takısının gösterdiği gibi Alkol kelimesinin Almancaya Arapçadan ödünç alınmış olması tarihin bir ironisidir. Arapça köken olan *kuhl* kelimesinin alkolle bir ilgisi yoktur. Bununla, İslam öncesi zamanlarda ve eski Doğu dillerinde antimon sülfür veya kurşun sülfürden yapılmış, göz çevresine uygulanan ve çoğunlukla siyah olan kozmetik göz pudrası kast edilirdi. Berlin Neues Müzesi’nde bulunan Nefertiti büstü, böylesi eski oryantal makyaj tekniğinin bir örneğidir. Bu noktada eğer aklınıza ‘Kajal’ (göz boya kalemi) geldiyse, bu (düşünce) yanlış olmaz. Ancak, eski Hintçeden

²⁴ Berb. *ambarbāris* > Arapça *barbāris* ‘Diken üzümü’ > Orta Çağ latincesi *berberis* > Modern Almanca *Berberitze*. Yunanca *xerion* > Arapça *al-iksīr* ‘yara tedavisi tozu’, ‘Metali Altına çeviren malzeme’ > Orta Çağ latincesi *elixir* > Modern Almanca *Elixir*. Farsça *yāsaman* > Arapça *yāsamin* ‘Jasmin’ > Orta Çağ latincesi *iasiminum* > Fransızca > Modern Almanca *Jasmin*. Eski Hintçe *karpūra* > Arapça *kāfūr* ‘Kafur ağacının reçinesi’ > Orta Çağ latincesi *camphora* > Modern Almanca *Kampfer*. Eski Hintçe *khanḡaka* > Arapça *qand* (Akide şekeri) > eski Fransızca/İtalyanca *Candī* > Modern Almanca *Kandis*. Arapça *kubāba* ‘kebabıye biberi’ > Orta Çağ latincesi *cubeba* > Modern Almanca *Kubebe*. Arapça *za’farān* ‘Safran’ > Orta Çağ latincesi *safranum* > eski Fransızca *safran* > Orta Çağ Almancası *saffran* > Modern Almanca *Safran*. Eski Hintçe *candana* > Farsça > Arapça *sandal* ‘Sandal ağacı’ > Orta Çağ latincesi *sandali* > İtalyanca *sandalo* > Modern Almanca *Sandelholz*. Arapça *sanā* ‘Sinameki’ (Cassia cinsi çalı) > Orta Çağ latincesi *sene*, *senna* > Orta Çağ Almancası *sene*, *sen* > Modern Almanca *Sennesbaum*, *Sennesblätter*. Orta Çağ Hintçe *sakkara* > Arapça *sukkar* ‘Şeker’ > İtalyanca *zucchero* > Orta Çağ Almancası *zucker* > Modern Almanca *Zucker*. Alkol ve Sirup (Şurup)’un etimolojisi için aşağı bkz.

gelen 'Kajal' kelimesinin *kuhl* kelimesiyle bir bağının olup olmadığı belirsizdir. Araplar *kuhl*'u ayrıca anti bakteriyel özelliklere sahip olduğu için tıpta da kullanımlardır. Orta Çağ'daki Latince çevirilerde *alcohol*, tıbbi anlamında, yani çok ince pudralı göz ilaçları için bir isim olarak kullanılırdı. Kozmetik anlamı kayboldu. 16. yüzyılda alkolü göz ilacı haline getiren anlam değişikliği başladı. Halk dilinde 'Weingeist' (şarap ruhu) veya 'alkol' olarak adlandırdığımız etanol maddesi, yaklaşık olarak 1300'den beri Hristiyan Orta Çağ'ında *aqua vitae* 'yaşam suyu' olarak biliniyordu. Arapçadan ödünç alınan alkol kelimesi, 16. yüzyılın diğer yazarlarıyla birlikte Paracelsus tarafından artık 'en ince toz' anlamında değil, bir şeyin 'en rafine/saf maddesi' anlamında kullanılmıştır, özellikle de şarabın en saf maddesi için: *alcohol vini* 'Weingeist' (şarap ruhu). 18. yüzyılda, *vini* ilavesi yavaş yavaş kayboldu ve *alcohol* bu gün bizim anladığımız alkol anlamına gelmeye başladı. Ve böylece artık 'yaşam suyu'ndan değil 'alkol'den bahseder olduk.²⁵

İkinci tıbbi örneğim, şurup, bizi doğrudan farmakolojiye (ilaçbilim) götürüyor. MS 9. yüzyılda, özellikle Dioskurides tarafından ilaç bilimiyle ilgili bir dizi metnin de dâhil olduğu Yunancadan Arapçaya (Müslüman yönetici elit tarafından finanse edilen) çok sayıda tıbbi metin çevrildi. Bu tıp alanında, ecza biliminde, Arap bilim adamları çok sayıda bitki ve mineralin keşfedilmesini ve onlardan tıbbi fayda sağlanmasını mümkün kılan geniş bir coğrafyaya yayılmış Arap dil bölgesinin avantajını kullanarak, büyük ilerleme kaydettiler. Gelişen ticaret, tıbbi bileşenlerin geniş bir alana yayılmasını sağladı. 9. yüzyılda, Arap dünyasının önemli merkezlerinde eczacılık mesleği ortaya çıktı.²⁶ Bu gelişme, hastanelerin ortaya çıkışı ile yakından bağlantılıdır. Büyük hastanelerde ilaçları doktorun talimatlarına göre üreten bir eczacı bulunurdu. Hristiyan dünyasında eczacılık mesleğinin hekimlik mesleğinden ayrılması çok daha sonra gerçekleşti. Çok yavaş ilerleyen bu gelişmenin önemli adımlarından biri 13. yüzyılda İmparator II. Frederick'in tıbbi düzenlemesiydi ki bu da, hekimlere ilaçları kendisinin hazırlamasını değil, sadece onları denetlemeyi emrediyordu. Sicilya'da büyümüş ve Arapça konuşan II. Frederick'in bu düzenlemede Arap tıbbından ilham aldığı varsayılabilir. Bir kurum

²⁵ Arapça *kuhl* 'Göz pudrası' > hispanoar. *kuhul* > Orta Çağ latincesi *alcohol* 'en ince Göz pudrası' > 16. yy. *alcohol* 'en ince madde' > Paracelsus, 16. yy. *alcohol vini* 'Şarabın en saf maddesi' 'Şarabın ruhu' > 18. yy. *alcohol*. Krş. RAZA TAZI: Arabismen im Deutschen: Lexikalische Transferenzen vom Arabischen ins Deutsche. Berlin 1998, S. 116-118; UNGER, Arabische Wörter [Anm. 22], S. 35-38.

²⁶ RUDOLF SCHMITZ: Geschichte der Pharmazie. Band I: Von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters. Eschborn 1998, S. 265-268.

olarak eczane de aynı şekilde muhtemelen Arap dünyasından alındı. En azından Güney Avrupa'daki ilk batılı eczanelerin 12. ve 13. yüzyıllarda İslam dünyasıyla temas halinde olan bölgelerde olduğu tespit edilmiştir.²⁷ Oradan yayıldılar ve böylece bugün bütün şehirlerde her adımda onlarla karşılaşılıyor.

Peki, bunun Sirup'la (Şurup) ne ilgisi var? Sirup, Arap ecza biliminin Batı'da ne kadar etkili olduğunu gösteren Alman dilindeki Arap kökenli bir kelimedir. Zira Arap hekimler, ilaç bilimine sadece 200 civarında bitkisel ve 200 de hayvansal ve mineral madde eklemekle kalmadılar, onlar, aynı zamanda reçete literatürünün de ustalarıydılar. Hipokrat tıbbi basit maddeleri ilaç olarak tercih ediyordu. Arap tıbbında çok popüler olan karışık ilaçlarınsa iki büyük avantajı vardır: Ana maddenin istenmeyen yan etkilerini önüyor veya hafifletiyordu ve ilacın daha iyi korunmasını mümkün kılıyordu. Sirup, Arap hekimler tarafından icat edilmiş bir ilaç formuydu: birçok farklı ilaç şurup bazlı imal edilmiştir. 'Sirup' kelimesi Arapça *şarāb* 'içecek/içki'den gelir ve Arapça ve Orta Çağ Latincesinde bugün kelimeyle ilişkilendirdiğimiz basit şeker şurubu anlamına gelmez, daha genel olarak 'şeker içeren ilaç' anlamına gelir. Örneğin gül, sandal ağacı, adi kadıntuzluğu (diken üzümü) veya kâfur gibi bir veya daha fazla tıbbi ilaç, şeker veya bal ile suda kaynatılırdı.²⁸ Orta Çağ yazarları şurupları, basit ilaçlardan daha lezzetli, sindirimi daha kolay ve ayrıca bir yıllık, hatta ballı olmaları durumunda iki yıllık bir raf ömrüne sahip olduklarından dolayı övüyorlardı. Bir koruyucu olarak şeker, eczacıya (ilaçları) depolama imkânı sağlıyordu. Ve böylece şuruplar, şeker bazlı ilaçların bugün de vazgeçilmez olduğu modern eczanemize doğru önemli bir adım oldu. Rönesans döneminin Antik çağa dönmeye hevesli olan birkaç hümanist bilim adamı, tıptaki tüm Arap etkisinde olduğu gibi şuruptan da rahatsız oldu. Tübingen'li hümanist Leonhart Fuchs, 'Sirup'u Yunanca bir kelimeyle değiştirmek istedi - başarılı olamadı.²⁹

²⁷ SCHMITZ, Geschichte [Anm. 26], S. 458.

²⁸ Arapça *şarāb* 'içecek', 'ilaç' > Orta Çağ Latince *sirmpus*, *syrupus* > Orta Çağ Almanca *syrup* > Modern Almanca *Sirup*. Krş. DIETLINDE GOLTZ: Mittelalterliche Pharmazie und Medizin. Dargestellt an Geschichte und Inhalt des Antidotarium Nicolai. Mit einem Nachdruck der Druckfassung von 1471. Stuttgart 1976, S. 179-183; SCHMITZ, Geschichte [Anm. 26], S. 438f.; UNGER, Arabische Wörter [Anm. 22], S. 261-263.

²⁹ DIETLINDE GÜLTZ: Studien zur Geschichte der Mineralnamen in Pharmazie, Chemie und Medizin von den Anfängen bis Paracelsus. Wiesbaden 1972, S. 364.

Bu dersin 'alkolden rakamlara' şeklindeki başlığı, bana anında ilaçlardan rakamlara geçiş yapmama izin veriyor. Eczacılık hakkında uzun süredir konuştuğumdan, şimdi, Arapçanın daha da iyi bilinen matematikteki etkisini biraz daha kısa tutacağım. Hindistan'da, sayılar için dokuz sembol ve daha sonra boş alan için de bir daire veya bir noktanın sembol olarak kullanıldığı bir hesaplama yöntemi geliştirilmişti. Bu, Antik Çağda mümkün olmayan karmaşık hesaplamalara izin veren ondalık konumsal sistemin doğuşuydu. Araplar ondalık sistemle hesaplamayı 'Hint aritmetik'i olarak adlandırmış ve boşluk için *şifr* kelimesini kullanmıştı, bu kelimeden de daha sonra Latince *cifre* veya *cifra*, Almanca 'Ziffer' ve Roma dilinde *zero*, İngilizce *zero* ortaya çıkmıştır. Almancada sıfır için 'Null' diyor olmamız ve 'Ziffer' ile sıfırı değil bir bütün olarak Arapça rakamları işaret ediyor olmamızın nedeni 16. yüzyıldaki bir gelişmeye kadar uzanıyor. Null kelimesinin arkasında, İtalyanca aracılığıyla aktarılan, *nulla res*, *nulla figura* (hiçbir şey, sayı yok) gibi ifadelerin olduğu açıktır.³⁰

Ortaçağ Arap matematikçileri yetenekleri ile haklı bir üne sahiptir -Arap dilinin sadece şiir ve din için uygun olduğu fikrinin bu arada umarım ne kadar saçma olduğu görülmüştür-. Onlar, Hint aritmetiği ve Yunan trigonometrisinin daha da geliştirilmesiyle ve özellikle Algebra'nın (cebir) icadı, yani matematiksel denklemler öğretisiyle ünlenmiştir. Algebra adı *al-ğabr* 'yeniden yapma/kurma' ve *al-muqābala* 'karşılaştırma', 'dengeyi geri yükleme' işlemlerinden gelir. Değişkenleri olan bir matematiksel denklem düşünün, eşittir işaretinin her iki tarafına örneğin 2 eklerseniz ve böylelikle bir taraftaki negatif -2'yi yok ederseniz, *ğabr*, yani kurtarma işlemi gerçekleştirmiş oluyorsunuz. Öte yandan, 2 çıkarmakla, *muqābala* yapmış yani bir denge kurmuş olursunuz. Araplar problemleri başlangıçta geometrik olarak tanımladılar. Böylece ikinci ve üçüncü derece denklemleri, ikinci dereceden ve kübik denklemleri çözmeyi başardılar. 'Algebra' kelimesi Latince çeviriler yoluyla *al-ğabr* ve *al-muqābala* sanatlarını içeren disiplinin genel adı oldu. Yaklaşık olarak MS

³⁰ Arapça *şifr* 'boş', 'sıfır' > Orta Çağ Latince *cifre*, *cifra* 'sıfır', daha sonra: 'rakamlar' > Orta Çağ Almanca ve Modern Almanca *Ziffer*; Orta Çağ Latince *nulla figura*, *nulla res* > İtalyanca *nulla* > Modern Almanca 16. yy. *Null*. Krş. KIFSLER, Arabismen [Anm. 22], S. 304f.; TAZI, Arabismen [Anm. 25], S.134f.; UNGER, Arabische Wörter [Anm. 22], S. 292-295.

1200'den itibaren *Algebra* Hristiyan tüccarlar tarafından geometrik ve ekonomik problemlerdeki bilinmeyen miktarları hesaplamak için kullanılır oldu.³¹

III.

Şimdiye kadar ağırlıklı olarak yazılı geleneğe ve çevirilere dayanarak Almandaki Arap kökenli astronomi, tıp ve matematik alanlarındaki kelimeler hakkında konuştum. Sunumumun son bölümünde, sözlü geleneğe belirleyici olan iki ana alandan bahsetmek istiyorum: ticari hayat ve günlük yaşam. Ticari dilde, Arapçanın uzun mesafeli ticarete (başlangıçta Akdeniz ticaretinde) baskın dil olduğunu gösteren birçok Arapça kökenli kelime vardır:

'Magazin' < Arapça *maḥzan*, çoğulu *maḥāzin* (hazine evi, mahzen, eşya ambarı);³² 'Arsenal' < Arapça *dār aṣ-ṣinā'a* (Zanaat evi, Tersane);³³ 'Tara' (Günümüzde kul. paketin *darasını* almak) < Arapça *ṭarḥ* (kesinti);³⁴ 'Tarif' < Arapça *ta'rīfā* (Vergi/ücret beyanı, ücret listesi).³⁵ Veya denizcilikten: 'Havarie' < Arapça *'awārīya* (hasarlı mallar);³⁶ ve 'Admiral' < Arapça *amīr* (komutan).³⁷

Avrupalılar Doğu'ya metal, tekstil, tarım ürünleri, ahşap ve köle ihraç ediyorlardı. Ancak, bazıları bugün de devam eden birçok ürünü ithal ediyorlardı: Baharatlar, şeker, cam eşyalar, pamuk ve kumaşlar (Bağdat'tan gölgelik, Musul'dan tülbent, Halep'ten Aleppin, Şam'dan Şam kumaş/damast).³⁸ Hristiyan Avrupalılar Doğu'da diğer yaşam biçimlerini de tanımuşlardı: Ticaret yollarında, Endülüs ve Sicilya'da ve Filistin'deki Haçlı devletlerinde. Dilimizin birçok kelimesi hala Hristiyan Avrupa'ya geri dönen gezginlerin beraberlerinde lüks yaşam biçimlerinin belli formlarını getirdiği gerçeğine tanıklık etmektedir:

³¹ Arapça. *al-ğabr* 'yeniden yapma/kurma' > Orta Çağ Latince *algebra* > Modern Almanca *Algebra*. Krş. TAZI, Arabismen [Anm. 25], S. 131f.; UNGER, Arabische Wörter [Anm. 22], S. 26-29. Ayrıntılar için: ANDRE ALLARD: The Influence of Arabic Mathematics in the Medieval West. In: Encyclopedia of the History of Arabic Science. Hg. von ROSHDI RASHED. 3 Bde. London, New York 1996, burada C. 2, S. 539-580.

³² Arapça *maḥzan*, çoğulu *maḥāzin* 'Hazine evi' 'Mahzen' 'Eşya Ambarı' > İtalyanca *magazzino* > Modern Almanca *Magazin*.

³³ Arapça *dār aṣ-ṣinā'a* 'Zanaat evi', 'Tersane' > İtalyanca *arsana* > Modern Almanca *Arsenal*.

³⁴ Arapça *ṭarḥ* 'kesinti' > İtalyanca *tara* > Modern Almanca *Tara*; Krş. KIESLER, Arabismen [Anm. 22], s. 322f.

³⁵ Arapça *ta'rīfā* 'Vergi/ücret beyanı, Ücret listesi' > İtalyanca *tariffa* > Fransızca *tarif* > Modern Almanca *Tarif*.

³⁶ Arapça *'awārīya* 'hasarlı mallar' > İtalyanca *avaria* > Fransızca *avarie* > Flemenkçe *Averij* > Modern Almanca *Havarie*.

³⁷ Arapça *amīr*, *Komutan* > İtalyanca *ammiraglio* > Fransızca *amiral* > Modern Almanca *Admiral*. Kelimenin etimolojisi burada verileden daha karışık; krş. KIESLER, Arabismen [Anm. 22], S. 139-141; TAZI, Arabismen [Anm. 25], S.184-188; UNGER, Arabische Wörter [Anm. 22], S. 19-22.

³⁸ LexMA s. v. 'Levantehandel'. Bu konuda hala temel olan WILHELM HEYD: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. 2 Bde. Stuttgart 1879, ND Hildesheim [u. a.] 1984.

'Tasse' < Arapça *tassa*;³⁹ 'Karaffe' < Arapça *ğarrāfa* (geniş karınlı şişe/sürahi) (Mağrip ve Endülüs Arapçasının bir ifade tarzı);⁴⁰ 'Alkoven' < Arapça *alqubba* (kubbe, siper, şemsiye);⁴¹ 'Matratze' < Arapça *maṭraḥ* (minder).

'Matratze'⁴² (yatak, minder, şilte), Wolfram von Eschenbach'ın Parzival'da gösterişli koltuk ve yataklardan bahsettiğinde birkaç kez adı geçen bir kelimedir: *ein dicke matraz / lac underm künege alda er saz* (683,13f.).⁴³ Zaten Wolfram özellikle oryantal kelimeleri 'Parzival' da yabancı tonları ile ustaca kullanır. Buna, 1200 yıllarında birçok yazar tarafından kullanılan 'Schach' (şah/satranç) kelimesi de dâhildir. 'Parzival'da şövalye Gawan bir kadınla buluşması sırasında saldırıya uğrar, kadın, içlerinde *künece* ve *roch*'un da olduğu Orta Çağ'ın masif satranç figürlerini saldırganlara fırlatırken, Gawan da kalkan olarak bir satranç tahtası (*schachzabel*) kullanır - *roch*, sonraki dönemde kule için kullanılacak olan Arapça kökenli bir kelimedir (408, 19-30). Satranç oyunu bir Hint icadıdır, ancak mevcut isim Farsça 'kral' manasına gelen *şah*'tan türetilmiş ve Arapça aracılığıyla Batı'ya gelmiştir. 'Matt' kelimesi Arapça *mât* 'öldü' kelimesinden gelir. Satranç oyunu, Arap dünyasında sadece üst düzey toplumun erkek ve kadınları arasında değil, aynı zamanda kölelerde de çok popülerdi. Alman İmparatorluğu'nda 11. yüzyılda güney İtalya'dan gelerek tanınır oldu. Fars-Arap - ve aynı zamanda Avrupa Orta Çağında - satranç oyunu bugünkünden daha yavaştı, çünkü daha önceleri Vezir olarak adlandırılan (Türkiye'de hala Vezir denmektedir - çevirmen) Bayan, sadece bir çapraz adım atıyordu ve yine daha önceleri fil olarak adlandırılan (Türkiye'de hala Fil denmektedir - çevirmen) Koşucu, sadece bir sonraki kareye çapraz olarak atlayabiliyordu. İlk olarak 16. yüzyıldan itibaren *la rabiosa* şeklinde adlandırılan modern satranç oyunuyla beraber Kadın (Vezir) ve Koşucunun (Fil) istedikleri kadar gitmelerine izin verildi.⁴⁴ Şekil 4, 13. yüzyıldan kalma Bilge Kastilya Kralı X. Alfonso'nun 'Oyunlar Kitabı'ndan alınmıştır. Şekil, satranç ile ilgili yazılmış

³⁹ Arap. *tassa* > Fransızca *tasse* > nhd. *Tasse*.

⁴⁰ Arap. *ğarrāfa* 'geniş karınlı şişe' > İtalyanca *caraffa* > Fransızca *carafe* > nhd. *Karaffe*.

⁴¹ Arap. *qubba* 'Kubbe, siper, şemsiye' > İspanyolca *alcoba* > nhd. *Alkoven*.

⁴² Arap. *maṭraḥ* 'Minder' > İtalyanca? / Fransızca? > mhd. *matraz* > nhd. *Matratze*.

⁴³ Vgl. PAUL KUNITZSCH: *Reflexe des Orients im Namengut mittelalterlicher europäischer Literatur*. Hildesheim [u. a.] 1996, S. 48 ve 96.

⁴⁴ JOACHIM PETZOLD: *Das königliche Spiel. Die Kulturgeschichte des Schach*. Leipzig 1987, S. 50f. Ayrıca krş. HANS FERDINAND MASSMANN: *Geschichte des mittelalterlichen, vorzugsweise des Deutschen Schachspieles*. Quedlinburg, Leipzig 1839, S. 31 ff. ve 143ff.; UNGER, *Arabische Wörter* [Anm. 22], S. 235-238, 249-253.

bölümün son sayfasının tamamını süslüyor: bir Müslüman ve bir Hristiyan satranç oynamak için mızraklarını bir kenara koymuşlar.⁴⁵

Son olarak, Orta Çağ'dan erken modern döneme geçiyor ve Türkiye'ye –ya da daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'na bir reverans ile bitiriyorum. 'Sohbet', Fransız büyükelçisine refakatçi olarak 1699'dan 1737'deki ölümüne kadar İstanbul'da yaşayan Flaman-Fransız ressam Jean-Baptiste Vanmour'un okulundan bir tablodur [Şekil. 5].⁴⁶ Resim, Osmanlı toplumunun üst düzeyinden bir ev sahnesini göstermektedir. Kahve servisi yapılıyor. Ve tabii ki kahve, Arapça *qahwa* ve Türkçe *kahve*, elbette çok genç oryantal bir kültürel varlık. Kahve içeceğinin keyfi ve kahve bitkisinin yetiştirilmesi ilk olarak 15. yüzyılda Arap Yarımadası'nın güneyinde, Yemen'de gelişti. Kızıldeniz üzerindeki Muḥā, 17. yüzyılda başlayan Avrupa'ya ihracat için en önemli çıkış limanıydı. Bu nedenle, Doğu Hint'in aksine uzun süre gerçek ve asil Arap kahvesine atıfta bulunan 'Mokka' kelimemiz buradan geliyor. Kahve ile birlikte Vanmour okulunun tablosunda görülebilen uzun, ince bir Cezve de Avrupa'da yayılmış oldu.⁴⁷ Tablo, 1700'lerin Avrupa'sında kendine hayran bulan bir başka oryantal kültürel varlığı daha göstermektedir. 1715 yılında Amaranthes'in 'Frauenzimmer-Lexikon'unda şöyle der:

*Soffa (Kanepa), doğu ülkelerinde, salonlarda ve odalarda oturmak ya da uzanmak için duvar ve pencere boyunca bir duvardan diğerine uzanan bir yatak türüdür; onlar sadece temiz halılar ve güzel işlemeli yastıklarla örtülmek için değil, bilakis bir odanın en başköşesinde yer alması için de kullanılır.*⁴⁸

Benzer bir şekilde, 1751-1780 yılları arasında Diderot ve d'Alembert'in ünlü 'Encyclopédie'si tarafından *Sofa*, bir *chez les Turcs* koltuğu/oturağı olarak açıklanır: Pencere tarafında yükselen ve şilteler veya yastıklar ile kaplı bir oturma platformu.⁴⁹

⁴⁵ Biblioteca Monasterio del Escorial Hs. 1282, fol. 64r. Krş. ULRICH SCHÄFER, RICARDO CALVO (t): Alfons X. ‚der Weise‘. Das Buch der Spiele. Übers. und komm. Wien, Berlin 2009, S. 190

⁴⁶ Krş. OLGA NEFEDOVA: A Journey into the World of the Ottomans. The Art of Jean-Baptiste Vanmour (1671-1737). Mailand 2009.

⁴⁷ UNGER, Arabische Wörter [Ann. 22], S. 136-140.

⁴⁸ AMARANTHES: Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon. Leipzig 1715, col. 1856. Vgl. TAZI, Arabismen [Ann. 25], S. 220f.

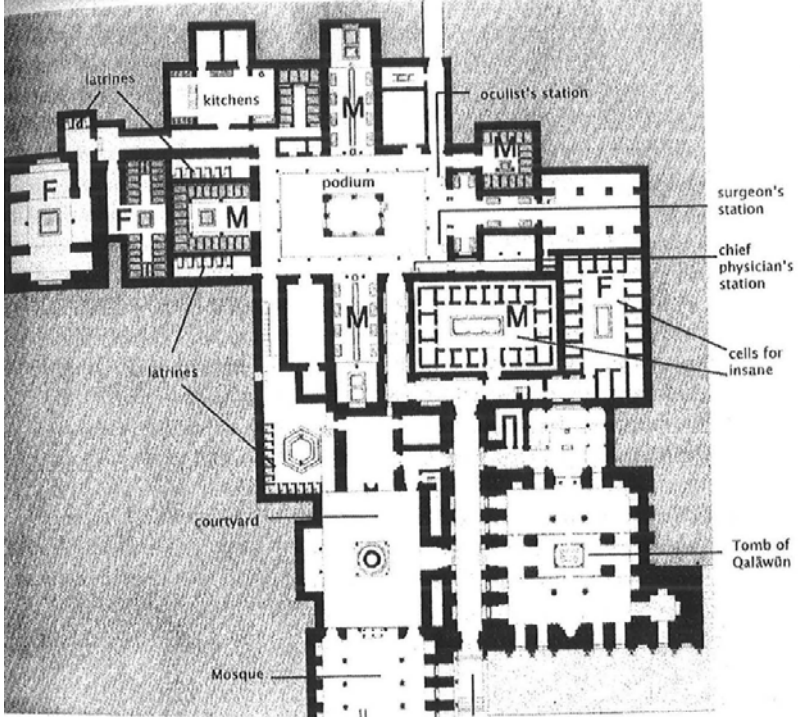
⁴⁹ Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné, des sciences, des arts et des métiers. Paris 1751-1780, ND Stuttgart-Bad Cannstatt 1967, Bd. 15, S. 267, s. v. *sofa*: *SOFA*, f. m. (terme de relation.) *espece d'estrade qui est d'usage en Orient, et qui est élevée d'un demipié au-dessus du niveau de la chambre d'honneur, où l'on reçoit les personnes les plus remarquables. Chez les Turcs, tout le plancher est couvert d'un tapis de pié, et du côté des fenêtres, ils élèvent une estrade, qu'ils appellent sofa.*

Görüldüğü gibi bu metinler, oturakları Vanmour okulunun tablosunda gördüklerimiz gibi tarif ediyor. 'Sofa' kelimesi nihayetinde Arapça kökenlidir, ancak Avrupa'ya Türkçe aracılığıyla gelmiştir. Klasik Arapça'da *şuffa*, Medine'deki caminin iç avlusunun çevresindeki barınak, ama aynı zamanda deve eyerinin oturak kısmı, 'pervaz', 'seki' ve son olarak halı ve minderlerle teçhiz edilmiş podyum manalarına gelir.⁵⁰ XIV. Louis, 17. yüzyılın sonunda Paris'te modern mobilya olan Sofa'yı (kanepe) icat etti.⁵¹ Mobilya tarihinin iki hattı burada bir araya geldi: Avrupa sandalyesinin birkaç kişi için bir oturma fırsatına dönüştürülmesi ve Osmanlı yaşam tarzının, özellikle de İstanbul'un rahat Osmanlı banklarının/kanepelerinin taklit edilmesi. Ve böylece Batı ev dekorunun bu merkezi unsuru, doğulu 'Sofa' adını almış oldu.

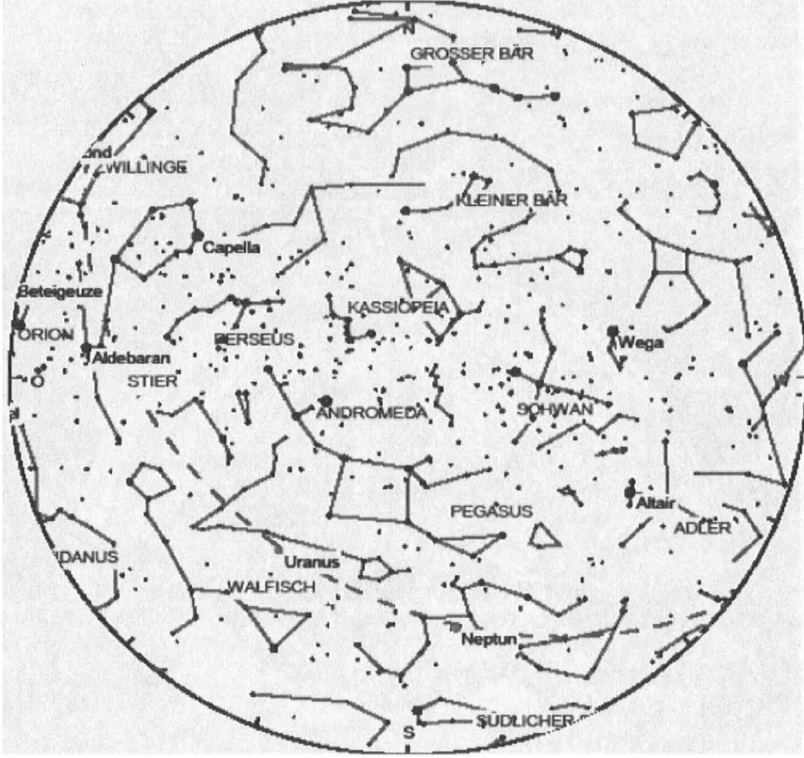
Son olarak: Daha önce 'Sennesblätter (Sinameki)' veya 'Sirup (Şurup)' gibi Arapça kelimeleri bilim dilinden kaldırmak isteyen 16. yüzyıl hümanistlerinden Leonhart Fuchs'tan bahsetmiştim. Diğer birçok hümanist tarafından paylaşılan bu kabul edilemez talebin arkasında, Arapların sadece Yunanlıların eserlerini çalmış olduğu ve bilimlerin Yunanlılardan Arap kültürüne naklinde başarısız oldukları fikri vardı. Bugün bu fikrin ne kadar gerçek dışı olduğunu gördünüz. Hümanizmde - içimdeki Latinist ve Rönesans araştırmacısı bunu söylemekten hoşlanmasa da içimdeki tarihçi bundan kaçınmıyor- Arap dünyasıyla ilgili ortaya çıkan kültürel klişeler maalesef günümüze dek sürmüştür. Bu klişeler, bazı hümanistler ve ne yazık ki bugünün bazı entelektüelleri arasında kültürel bir ırkçılığa dönüşüyor. Bu yüzden, tabii ki, Avrupa Konseyi bu konuda haklı. Avrupa'daki Arap etkisi abartılmamalı ya da küçümsenmemelidir. Arap etkisi olmadan Avrupa, bugün Avrupa olamazdı. Ve bu (gerçek), ders kitaplarımıza da girmeli.

⁵⁰ TAZI, Arabismen [Anm. 25], S. 220f.; UNGER, Arabische Wörter [Anm. 22], s. 266-268.

⁵¹ Bunun için bkz. (elbetteki konunun oryantal arka planı gizlenmiş) JOAN DEJEAN: The Age of Comfort. When Paris Discovered Casual - and the Modern Home Began. New York [u. a.] 2009, S. 3.

Şekil 1: Manşürî Hastanesi, Kahire, Sultan al-Manşür Qalâwün tarafından inşa edildi, 1284. Kaynak: PORMANN/SAVAGE-SMITH, Medieval Islamic Medicine [Anm. 6], S. 99.

Şekil 2: Würzburg Göküzü Haritası, 11. Kasım 2014, 20:00 Orta Avrupa Saati. Kaynak: AstroViewer. © 2001-2012 by Dirk Matussek, www.astroviewer.de.

Şekil 3: Usturlab, yaklaşık ol. MS 1230, National Maritime Museum, Greenwich. Kaynak: VAN CLEEMPOEL, Astrolabes [Ann. 17], Plate 2.

Şekil 4: X. Alfons, Kastilya Kralı: 'Das Buch der Spiele', 13. yy. (Hs. Escorial 1282, fol. 64r).

Şekil 5: 'Sohbet (Die Unterhaltung)', Jean-Baptiste Vanmour Okulu, 18. yy. Erken dönem, Tuval üzerine yağ, 44 x 62 cm, Pera Museum, İstanbul. Kaynak: BARIS KIBRIS: Intersecting Worlds. İstanbul 2014, S. 114f.